

کتاب کودک و نوجوان در اولین و دومین نشریه تخصصی کتاب در ایران

O سیدعلی کاشفی خوانساری

پیوند میان کتاب و مطبوعات، پیوندی ریشه‌دار و قدیمی است و این دو رسانه و این دو محصول فرهنگی، از دیرباز تعامل فرهنگی داشته، در ترویج، تبلیغ، ثبت و نقد دیگری کوشیده‌اند.

ظاهراً از زمان انتشار نخستین شماره اولین جریده ایران که به «کاغذ اخبار» معروف است، توجه مطبوعات به کتاب معمول بوده است. در «اخبار وقایع شهر محرم‌الحرام ۱۲۵۳» می‌خوانیم: «اخبار ممالک غریبه، مملکت ایتالیا، از شهر ناپل، شخصی مراسله به دوستی نوشته بود. ترجمه‌اش این است که پنج ساعت از شب گذشته در شهر شوال سقف بارگاه مشتمل گردید که به اندک وقت کتابخانه سلطنت که سال‌ها از هر نسخه و بهترین کتاب‌ها به هر زبان، و انواع لغات جمع کرده بودند و... در نیم ساعت هر دو تل خاکستر شد و...»

روزنامه‌های مختلف ایران، همگی اخبار مربوط به نشر کتاب‌ها و تاسیس کتابخانه‌ها و آگهی فروش کتاب‌ها را درج می‌کرده‌اند. نشریات ادبی نیز از همان دوره ناصری، انتشار خود را آغاز کردند. اما ظاهراً نخستین نشریه تخصصی کتاب و کتابشناسی ایران، در سال ۱۳۱۱ منتشر شده است. این نشریه یک فصلنامه بود که «کتاب» نام داشت.^۱ «کتاب» خود را «فصلنامه نقد کتاب» معرفی کرده بود. ناشر کتاب، موسسه خاور بود که متعلق به محمدرضائی بود. هم او سردبیر و مدیر فصلنامه بود و عمده مطالب آن هم نوشته خودش بود. موسسه خاور، خود از ناشران کتاب بوده و به علاوه، چاپخانه‌ای هم داشته که کتاب‌ها و فصلنامه در آن به چاپ می‌رسیده است.^۲ محل دفتر موسسه، خیابان سپه (امام خمینی فعلی) بوده و فصلنامه، هر شماره در ۴۰ صفحه، به قطع جیبی و در تیراژ ۳۰۰۰ نسخه منتشر می‌شده است. دوره چهار جلدی این نشریه، مجموعاً به قیمت ده ریال به فروش می‌رسیده است.

ناشر در سرمقاله شماره اول که در بهار سال ۱۳۱۱ منتشر شده، توضیح داده، از آن جا اطلاعات مربوط به کتاب‌های منتشر شده، مورد نیاز جامعه بوده و این اطلاعات جایی در دسترس نبوده، این نشریه را بنیان گذاشته و تأکید کرده که بسیاری از این کتاب‌ها توسط موسسه خاور منتشر می‌شود. در حقیقت، این فصلنامه، جنبه تبلیغی و روابط عمومی هم داشته است. در همین جا تذکر این نکته مفید است که در سایر ممالک جهان، ناشران کتاب، به ویژه ناشران عمده و معتبر، به انتشار نشریه‌ای در باره کتاب (خواه ماهنامه، خواه سالنامه) هم اقدام می‌کنند. این کار، فواید اقتصادی و فرهنگی زیادی دارد. اول، نشان می‌دهد که کتاب‌های منتشر شده آن ناشر، از پشتوانه علمی و پژوهشی برخوردار است.

دوم، برای ناشر وجهه فرهنگی می‌آورد و نشان می‌دهد

که هدفش تنها انتفاع نیست و در امور کاملاً فرهنگی، اما هزینه بر هم سرمایه‌گذاری می‌کند. سوم، گزارش کار کاملی از انتشارات و محصولات یک ساله، معرفی مسئولان، واحدها و برنامه‌ها، اخبار داخلی و... آرایه می‌کند که هم جنبه تبلیغ بیرونی دارد و هم از نظر روانی، کارکنان و کارشناسان انتشارات را ارضا می‌کند. چهارم، به معرفی تحلیلی و نقد و بررسی آثار انتشارات و هم‌چنین، سایر ناشران می‌پردازد؛ به نحوی که خواننده نشریه بتواند با خرید و مطالعه نشریه، بهترین کتاب‌های یک حوزه و مقوله را انتخاب کند. به عبارت دیگر، می‌شود گفت انتشار نشریه تخصصی برای ناشران، حکم زکات کارشان را دارد که هم چون زکات، برکات فراوانی هم به دنبال خواهد داشت.

در فصلنامه کتاب، اخبار مربوط به کتاب‌های منتشر شده در هر فصل، در گروه‌های موضوعی مختلف معرفی و شرح شده است. هم چنین برخی کتاب‌های منتشر شده در فاصله‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۱۰ هم مورد توجه قرار گرفته است.

نکته قابل توجه این که در میان کتاب‌های معرفی شده در این فصلنامه، به کتاب‌هایی ویژه کودکان و نوجوان برمی‌خوریم و این اطلاعات برای پژوهشگران ادبیات کودک بسیار مفید است؛ چرا که معمولاً آغاز انتشار کتاب‌های این گروه سنی، به سال‌های پس از ۱۳۲۰ و ۱۳۳۰ نسبت داده می‌شود.^۳

جالب این که در آن سال، چندین کتاب مذهبی، به ویژه درباره حجاب، به چاپ رسیده است. برای مثال، در صفحه ۱۲ شماره اول، می‌خوانیم: «حجاب یا پرده دوشیزگان مجموعه‌ای است فلسفی، اجتماعی و اقتصادی که به قلم محمدحسن ابن فضل... حائری مازندرانی نگارش یافته و غرض مؤلفه اثبات لزوم حجاب برای دوشیزگان است» و یا در شماره ۲ و ۳ که در مهرماه ۱۳۱۱ منتشر شده آمدند «مناظره گل و غنچه در سال ۱۳۱۰ در مطبوعه فرهومند در ۴ صفحه کوچک چاپ شده. قیمت سی شاهی، ناظم این منظومه، آقای سیدمصطفی سربابی و موضوع آن حجاب دوشیزگان است.»

دسته دیگر، کتاب‌های تربیتی است که عمدتاً هم دانش‌آموزان و هم والدین را هم‌زمان مخاطب قرار داده است. مثلاً «تعلیم و تربیت اطفال در مدارس» کتابی است در فن تعلیم و تربیت که به قلم آقای رسول نخشبی نگارش یافته و مطالب مفید و مهمی در بردارد و مطالعه آن برای جوانان و محصلین و اولیای آنها کلید لازم است» و یا «روش پرورش به قلم آقای بهروز خاوری، کتابی است در باب تعلیم و تربیت و قابل استفاده معلمان و محصلین است.» (بهروز خاوری، همان شیخ محمدعلی بهجت

دزغولی، از پیشگامان معارف ایران است که در دوره پهلوی، عمامه برداشت و اسمی پارسی برگزید (در فهرست کتاب‌های تربیتی جلد ۲ و ۳ چنین آمده است: «جلد دوم راه نو، در تعلیم و تربیت، نگارش حسین کاظم‌زاده ایرانشهر، در برلین، سال ۱۳۰۳ و در ۱۶۰ صفحه پستی، قیمت ۴ قران بوده و عجلتاً کمیاب و قیمت آن گرانتر شده است... از جمله کتبی است که قرائت آن برای تمام ایرانیان مخصوصاً محصلین و اولیا آنها لازم است.»

البته کتاب‌های

تربیت‌کودکه در آن سالها بسیار فراوان است و در این نشریه، به کتاب‌هایی درباره کودک، به قلم کاظم زاده ایرانشهر، خاوری، صدیق، آموزگار، دشتی و... برمی‌خوریم که مخاطب آن بزرگسالان هستند.

دو کتاب پیشاهنگی هم برای بچه‌ها

منتشر شده است. «تعلیم و تربیت پیشاهنگی به قلم حسام‌زاده بازارگاد، در سال ۱۳۱۰ در مطبیه شیراز، در ۷۲ صفحه پستی چاپ شده، قیمت سی شامی و موضوعات مهم آن فرق بین تعلیم و تربیت و وجوب اجرای تربیت، اهمیت تربیت و تقدم آن بر تعلیم خلاصه‌ای از اساس و اصول پیشاهنگی است» و کتاب دیگر «پیشاهنگی و تاثیر آن در تربیت بدنی، اخلاقی فکری، نگارش احمد امین زاده، در سال ۱۳۰۴، در مطبیه گلستان، در ۶۰ صفحه پستی طبع شده، قیمت دو قران... قرائت کتاب پیشاهنگی و عمل به آن برای جوانان از لوازم زندگانی است.» (احمد امین زاده در حقیقت بانی پیشاهنگی در ایران است که نشریه پیشاهنگی، به عنوان یکی از قدیمی‌ترین نشریات کودک و نوجوان، در سال ۱۳۰۶ به همت او منتشر شد.)

از نکات ارزشمند این مجموعه، ارایه فهرست کتاب‌های درس معمول در آن سال است. خوانندگان محترم می‌دانند که متأسفانه هیچ آرشیو کاملی از کتاب‌های درسی، در ایران موجود نیست. در این نشریه می‌خوانیم: «چون کتب درسی همه ساله در تغییر بوده است، در این جا فقط ما کتبی را نام می‌بریم که در مدارس امسال معمول است. ضمناً تذکر این نکته لازم است که در بعضی از شهرها از قبیل تبریز، اصفهان، مشهد، رشت، شیراز، کرمانشاه بعضی کتب درسی طبع شده و معمول است که ما را از آن آگاهی نیست و در آتیه، در جزوات بعد، از آنها ذکر خواهیم نمود.»

کتاب‌های درسی ابتدایی، در آن سال، ذیل گروه‌های زیر منتشر می‌شوند: قرائت، ریاضی، تاریخ، جغرافی، علم الاشبیا، حفظ الصحه، انشاء، شرعیات، عربی، تعلیمات مدنی. از جمله کتاب‌های ادبی که در دوره دبستان تدریس می‌شده، می‌توان کتب زیر را نام برد.

نام کتاب نویسنده سال

فوائدالادب عبدالعظیم خان
لالی الادب سعادت
املاء عبدالعظیم خان
تاریخ ذکاءالملک (فروغی)
انشای مفید محمدیه
انشا اعتصام (پدر پروین)
انشا سعادت
انشا دبیرخاقان
انشا مصباح
و برخی کتاب‌های ادبی دوره متوسطه نیز عبارت بوده‌اند از:

اندرزنامه اسدی
نصایح فردوسی
تاریخ شعراتربیتی
تاریخ اقبال (آشتیانی)
ایران قدیم پیرنیا

۲ و ۱
۲ و ۱
۲ و ۱
۱
۲ و ۱

گردد. خوشبختانه این تصمیم در سال ۱۳۰۸ عملی شده....»

دسته دیگر کتاب‌هایی که آن سال برای دانش‌آموزان چاپ می‌شده، کتاب‌های علمی یا کمک آموزشی بوده است. از آن جمله کتابی به نام حجاب است که در اصل باید حساب بوده باشد و اشتباه درج شده است:

«مسئله حجاب، چنان که از اسم آن پیداست شامل ۶۰۰ مسئله ریاضی، به قلم میرزا محمدرزاقی و برای اغلب محصلین نافع است» و یا «میکروسکوپ و میکروسکوپی... به قلم حسام‌زاده بازارگاد، معلم ریاضیات و طبیعیات متوسطه، ترجمه و تالیف... برای عموم طلابان علم و مخصوصاً محصلین نافع است...» و کتاب دیگر: «علم حیوانات به قلم نجفقلی معنوی کتابی است که درباره زندگی حیوانات مختلفه بحث می‌کند. این کتاب رساله علمی نیست، بلکه کتابی است تفریحی که در ضمن مطالعه، خواننده را به مباحث علمی نیز آشنا می‌سازد.»

کتاب نصاب الصبیان را هم می‌توان کتابی آموزشی اما غیررسمی دانست: «نصاب الصبیان فراهی، در برلن، ۱۳۰۱، در چاپخانه کاویانی، در ۷۵ صفحه پستی چاپ شده. قیمت دو قران.» در مورد کتاب‌های شعر و داستان کمتر به مخاطب تصریح شده است لذا گرچه احتمال دارد بسیاری از کتاب‌هایی که در فهرست افسانه‌ها آمده، برای کودکان و یا حداقل نوجوانان باشد، تنها در چند مورد قراین نشان می‌دهد که کتاب برای کودکان و نوجوانان است. مثلاً نمونه‌ای از شعر کودک:

«بند نامه نوبخت، در مطبیه مجلس، سال ۱۳۰۶، در ده صفحه کوچک طبع شده. قیمت یک قران و نسخ آن کمیاب است. آقای

نوبخت شاعر جلیل القدر معاصر، این قسمت را در ترغیب وطن پرستی و خطاب به پسر کوچک‌شان سروده‌اند.» برخی کتاب‌های داستانی ویژه کودکان و نوجوانان در این سال عبارت بوده‌اند از:

خاله بسوسکه در ۱۶ صفحه، ۵ شاهی
مخمس موش و گربه در ۳۲ صفحه، ۸ شاهی.
پسر چوپان، تالیف خانم ژوهنا اسپایوی سویی، در مطبیه بروخیم، در ۶۱ صفحه پستی به چاپ رسیده. قیمت سه قران.
کودک کوهستانی، نگارش میرسیدعلی خان کیمیگر، در مهر ۱۳۰۶، در چاپخانه خاور، در ۲۸ صفحه کوچک به طبع رسیده. قیمت ۱۲ شاهی.

حاجی لک لکه در ۲۱ صفحه خشتی مصور، برای اطفال، از الف لیل اقتباس شده. قیمت یک قران.
بچه ملاح، ترجمه منوچهر نوری کامیاب، در ۱۳۰۹، در مطبیه فردوسی، در ۴۰ صفحه پستی طبع شده. یک قران.

اما انتشار نشریه تخصصی ویژه کتاب، پس از انتشار فصلنامه کتاب، تا ده سال به تعویق افتاد و دومین مجموعه

ایران ذکاء الملک
جغرافیا گل گلاب
فیزیک دکتر آرنی
ضمناً کتاب‌هایی هم ویژه «نسوان» (دختران) وجود داشته است. مثل:

۱
۱
۵
۳
۳
۲ و ۱

تدبیر منزل بدرالملوک
اخلاق بدرالملوک
اخلاق بدرالملوک
بچه‌داری نهاوندی
دستور خیاطی ماه‌لقا خانم

در فهرست کتاب‌های مترقیه هم کتاب «دستور تعلیم الفیاء» نوشته مهدی قلی‌خان هدایت، برای معلمان ثبت شده است. سپس گفته شده: «تا سال ۱۳۰۷ کتب درسی ابتدایی در هر کلاس چندین جلد بود و هر کتاب مخصوص را چندین مؤلف تالیف کرده بودند و غالباً شاگردان مدارس طرز تحصیل‌شان مختلف و از حیث تهیه کتب خوب، به‌زحمت بودند و سال‌ها بود که علاقه‌مندان به ترقی معارف مایل بودند که اقل کتب مدارس ابتدایی، متجانس‌شکل و به وسیله خوبی طبع و ارزانی، باعث رفاه محصلین

از این دست، در سال ۱۳۲۱ منتشر شد.

«خوشه» مجله‌ای ماهانه بود که شماره اول آن در خرداد ماه سال ۱۳۲۱ منتشر شد. «تهیه‌کننده» این نشریه، عزت‌الله همایونفر بود و توسط بنگاه پروین که در خیابان لاله زار قرار داشت، منتشر می‌شد. خوشه ۶۴ صفحه داشت و به قیمت دو ریال منتشر می‌شد.

این مجله، از ساختاری حرفه‌ای برخوردار بود. تازه‌های کتاب، نقد کتاب، اخبار مطبوعات (نشریات تازه، تغییرات و...) مقالات درباره کتاب؛ معرفی کتابخانه‌های ایران و جهان، درج کتاب‌شناسی‌های موضوعی، مقالات تحلیلی تاریخی درباره کتاب‌های منتشر شده در یک موضوع خاص در گذشته یا حال و مقایسه آنها و... از بخش‌های ثابت این مجله بود. ضمناً آگهی‌های فراوانی از موسسات انتشاراتی مختلف و همین‌طور آگهی‌های متفرقه (غیرکتاب) در این نشریه دیده می‌شود.

خوشه، بخش نقد و معرفی کتاب، قابل توجهی داشت. ضمناً با سر کلیشه‌هایی، بین نقدهای مختلف تفاوت قائل می‌شد. مثلاً بالای یک نقد آمده: «تفریظ» بالای دیگری «انتقاد و تفریظ» و سومی فقط «انتقاد». گاهی در یک شماره، بیش از یک نقد بر کتابی درج شده است. مثلاً در شماره یک، دو نقد بر کتاب «دارالمجانین» جمال زاده به چشم می‌خورد.

در شماره اول، در قسمت تازه‌های کتاب که اطلاعات کتاب‌های منتشر شده در فصل بهار را شامل می‌شود، ۲۴ کتاب مختلف معرفی شده است که از آن جمله است کتاب «پرورش کودکان» ترجمه گودرز نیا به قیمت ۱۰ ریال و کتاب «روان‌شناسی از نظر پرورش کودکان»، ترجمه با نو مهرانگیز منوچهریان، بها ۲۰ ریال.

کتاب دیگری که در اولین شماره خوشه، معرفی شده و از نظر ما اهمیت تاریخی دارد، ترجمه کتابی از هانس کریستین آندرسن است:

«قوهای وحشی از آثار آندرسن، افسانه نگار معروف اسکاندیناوی، ترجمه خانم مهری آهی، دارای ۵۷ صفحه، بهای هر جلد ۵ ریال. این کتاب نخستین کتابی است که برای مطالعه اطفال تهیه شده و بسیار مفید و قابل استفاده می‌باشد» (که البته، ادعای فوق صحیح نیست).

در شماره دوم این نشریه که در تیرماه سال ۱۳۲۱ منتشر شد، در بخش «قطعه خوشه» داستان «سنگ چخماق، از تالیفات آندرسن»

افسانه‌نگار اسکاندیناوی» در صفحات ۲۳ تا ۲۹ درج شده است. کتاب «پرورش کودکان» نوشته گودرز نیا هم در صفحات ۳۵ و ۳۶ نقد شده است. در بخش «تازه‌های کتاب» را به شما معرفی می‌کنم» به معرفی کتابی مرتبط با کودکان برمی‌خوریم که در شماره قبل، تنها به اجمال معرفی شده بود: «پرورش کودکان، تألیف آقای امیر گودرز نیا، لیسانس ادبیات، دارای ۱۲۸ صفحه، به قطع کوچک، بهای هر جلد ده ریال، ناشر کتابفروشی حافظ، این کتاب دارای یک مقدمه و ۸ بخش است که از شخصیت کودک، حس برتری و پرورش آن، حس زیردستی، حس اجتماعی و دوره رشد صحبت می‌کند و به علاوه، فهرست منابعی که در تدوین کتاب از آنها استفاده شده، در صفحه آخر کتاب نوشته شده است.»

در همین شماره، نقدی از شخصی به نام عزت‌الله خردمند، درباره کتاب قوهای وحشی که در شماره اول از آن صحبت شده بود در صفحه ۳۵، به این شرح درج شده است که از نمونه‌های قدیمی معرفی کتاب‌های کودکان به شمار می‌رود و از تصور جامه فرهنگی آن روز نسبت به کودکان خبر می‌دهد. (رسم الخط امروزی شده است):

قوم‌های وحشی

ترجمه خانم آهی

تقریظ به قلم عزت... خردمند

سابقاً علمای تعلیم و تربیت، تصور می‌کردند ساختمان بدنی و فکری اطفال، مانند بزرگ هاست؛ با این فرق که اطفال به نسبت معینی کوچکتر می‌باشند. ولی از چندی قبل، تعلیم و تربیت ترقیات بیشتری کرد. متخصصین برای آن که از نظریه‌ها و طریقه‌هایی که در تربیت اطفال به کار می‌بردند نتیجه بهتر و مطمئن‌تری به دست آورند، بر آن شدند که طفل یعنی موضوع اصلی تعلیم و تربیت را به‌خوبی بشناسند؛ به ساختمان روحی و روحیاتش به‌خوبی آشنا شوند و روش تربیتی مناسب با ساختمان آن انتخاب نمایند.

پس از مطالعات و تجربیات بی‌شمار، به این نتیجه رسیدند که نظریه قبلی به کلی خطا بوده و اطفال شبیه بزرگ‌ها نیستند. ساختمان بدنی و فکری آنها فرق دارد و موجودات به خصوصی هستند و مخصوصاً به این نکته پی بردند که طرز تفکر و تصور اطفال با اشخاص بزرگ به کلی فرق دارد و عالمی مخصوص به خود دارند. از وقتی که این نظریه پیدا شد، در تعلیم و تربیت اطفال همه چیز فرق کرد. زیرا به این نتیجه رسیدند که کتب درسی، جزوه‌های نقاشی

و کتب تفریحی اطفال باید متناسب با طرز تفکر و تصور و ساختمان فکری آنها نوشته شود. از این رو، عده‌ای از علما و نویسندگان، هم خود را صرف تهیه کتابهای مخصوصی برای اطفال نمودند و در اغلب ممالک، کتابخانه‌های مخصوص اطفال تأسیس شد. بدیختانه، تاکنون در کشور ما به این موضوع توجهی نشده بود و کتابی برای مطالعه نوآموزان نداشتیم. اینک خانم مهری آهی، قدم اول را در این راه برداشته و خشت اول بنا را به خوبی گذاشته‌اند.

آندرسن، از جمله نویسندگانی است که بسیاری از نوشته‌ها و حکایاتش برای اطفال بهترین خواندنی‌هاست و خانم مهری آهی، بهترین حکایات را انتخاب و با عباراتی ساده و درخور فهم اطفال، ترجمه نموده‌اند و جای آن دارد که همه خانواده‌هایی که به آتیه اطفال‌شان علاقه‌مند هستند، از این کتاب استفاده کنند.»

ماهنامه خوشه، ظاهراً ۴ شماره بیشتر منتشر نشده و تعطیل شده است. (شماره ۴ آن در ۴۰ صفحه، در ۳۰ مهر ۱۳۲۱ منتشر شد). همایونفر، در سال ۱۳۲۹ مدیر مسؤول روزنامه سیاسی، خبری، اجتماعی، تاریخی، علمی «تهران شهر» بود که به صاحب امتیازی ماه‌منیر همایونفر و سردبیری سیروس رامتین منتشر می‌شد. سال بعد (۱۳۳۰)، این روزنامه، تبدیل به هفته‌نامه شد و به صورت مجله‌ای مصور با موضوعی اجتماعی، خبری به صاحب امتیازی شخص همایونفر منتشر شد. درست در همان سال، شخصی به نام عبدالله برقمی رضوی، هفته‌نامه‌ای به نام خوشه منتشر کرد که ادبی نبود. خوشه دیگری در سال ۳۴، توسط امیرهوشنگ عسگری منتشر شد و در همین خوشه، احمد شاملو در سال ۱۳۲۶ به سردبیری رسید و نشریه رنگ و بوی ادبی یافت. پس از خوشه همایونفر تا سال ۱۳۲۵ که «راهنمای کتاب» منتشر شد، نشریه ویژه نقد کتاب نداشتیم.

پانویس‌ها:

۱. مدتی بعد از آشنایی با این نشریه، مطمئن شدم که این نشریه اولین نشریه تخصصی کتاب در ایران است. چرا که اولاً در فهرست‌های موجود مثل مطبوعات قاجار (تربیت، رایت، صر هاشمی، قاسمی) و مطبوعات پهلوی اول (صدری، ثانی، صر هاشمی، برزین)، نشریه‌ای با این موضوع ثبت نشده. ثانیاً آقای سید فرید قاسمی، در مقاله ماخذشناسی نقد کتاب در ایران که در ویژه‌نامه کتاب نشریه ارزش، در حدود سال ۷۳ منتشر شده، تصریح می‌کند که این نشریه، اولین نشریه تخصصی کتاب در ایران است و ثالثاً در نمایشگاه مجلات تخصصی کتاب که امسال از سوی معاونت فرهنگی و با همکاری آقای سیدفریدقاسمی، در خانه هنرمندان برپا شد، تأکید شد که این نشریه، اولین مطبوعه خاص کتاب در ایران بوده است.

۲. پسر مرحوم حاج محمد رضانی، آقای محسن رضانی است که انتشارات پدیده را بنیان گذاشت که از ناشران اصلی کتاب کودک در سال‌های پیش از انقلاب و اوایل انقلاب بود و الان گویا ساکن کاناداست.

۳. برای نمونه کتاب انبیات کودک علی اکبر شکاری نژاد، چاپ هفدهم، ص ۲۸ و دیگری مجله خوشه، شماره اول، خرداد ۱۳۲۱ مطلب: «قوهای وحشی نخستین کتاب برای مطالعه اطفال».

۴. براساس شنیده‌های و فعالاً در بخش فارسی رادیو اسرائیل مشغول به کار است.

با تشکر از دوست خوبم آقای کوروش مرادی، در مخزن نشریات کتابخانه مجلس که فضانامه کتاب را به بنده معرفی کردند و با تشکر از استاد سیدفرید قاسمی که دوره ماهنامه خوشه را در اختیارم گذاشتند.

